

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ - 140

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ, ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΜΝΗΜΩΝ

ΣΥΝΑΝΤΗΣΕΙΣ της ελληνικής με τη γαλλική ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ από τη Μεταπολίτευση έως σήμερα

Με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 40 χρόνων από την ίδρυση
της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού (1971-2011)

Επιμέλεια
Βαγγέλης Καραμανωλάκης
Maria Couroucli
Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης

ΑΘΗΝΑ 2015

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ - 140

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ, ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΜΝΗΜΩΝ

ΣΥΝΑΝΤΗΣΕΙΣ της ελληνικής με τη γαλλική ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ από τη Μεταπολίτευση έως σήμερα

Με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 40 χρόνων από την ίδρυση
της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού (1971-2011)

Επιμέλεια

Βαγγέλης Καραμανωλάκης

María Couroucli

Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης

ΑΘΗΝΑ 2015

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ:
ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΝΕΩΣΕΙΣ

Αν αναζητούσαμε τις αιχμές των ανανεώσεων της ευρωπαϊκής Ιστορίας του βιβλίου και ιδιαίτερα της γαλλικής στο τρίτο τέταρτο του 20ού αιώνα, δηλαδή στο πρώτο μεταπολεμικό τέταρτο, που φτάνει ως τα χρόνια της ελληνικής Μεταπολίτευσης (1951-1975), θα συναντούσαμε, στους τρόπους προσέγγισης του έντυπου βιβλίου, πρώτα την ένταση στη χρήση της ποσοτικής μεθόδου και των μετρήσεων του βιβλίου «ως εμπορεύματος που παράγεται για το εμπόριο και το κέρδος και ως πολιτισμικού σημείου, φορέα ενός νοήματος που μεταδίδεται με την εικόνα και το κείμενο», όπως παρατήρησαν από το 1975 οι Roger Chartier και Daniel Roche, συμπληρώνοντας ότι «Οι ιστορικοί του βιβλίου δανείστηκαν από την οικονομική ανάλυση το λεξιλόγιο, τον εννοιολογικό εξοπλισμό και τις στατιστικές μεθόδους», καθώς η εκτίμηση της παραγωγής του βιβλίου προϋποθέτει την καταγραφή και την επεξεργασία των σειρών του, και η κατανόηση των μηχανισμών διακίνησής του προϋποθέτει την αποκατάσταση των εμπορικών δικτύων και των μεγεθών των συναλλαγών.¹ Οι ποσοτικές προσεγγίσεις του βιβλίου ανατρέπουν την πρωτοκαθεδρία των παραδοσιακών, επιλεκτικών, αξιολογικών και αισθητικών προσεγγίσεών του, που υπαγόρευαν οι γραμματολογικοί κανόνες, και επιφορτίζουν την Ιστορία του βιβλίου με το φιλόδοξο καθήκον να κατανοήσει τι γράφει, τι τυπώνει και τι διαβάζει ολόκληρη η κοινωνία: «[...] ποιος έγραψε και για ποιον ποιος διάβαζε και γιατί [...]», για να θυμηθούμε τα λόγια του Lucien Febvre.² Η

1. Roger Chartier και Daniel Roche, «Το βιβλίο. Μια διαφορετική προοπτική», στο Ζακ Λε Γκοφ – Πιερ Νορά (επιμ.), *Το έργο της Ιστορίας*, Βιβλίο τρίτο, Μέρος τρίτο, *Καυούργια αντικείμενα*, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, Αθήνα, Εκδόσεις Ράππα, 1988, σ. 165. [Jacques Le Goff et Pierre Nora (sous la direction de), *Faire de l'histoire*, III, *Nouveaux objets*, Paris, Gallimard, 1975]. Πρβλ. και Lodovica Braida, «La storia sociale del libro in Francia dopo *Livre et Société* [t. 1: 1965, t. 2: 1970]. Gli studi sul settecento», *Rivista Storica Italiana* 101 (1989), σ. 412-467.

2. Όπως το μεταφέρει ο Φίλιππος Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές. I. Τα χρό-

Ιστορία του βιβλίου συναντά την κοινωνιολογία της παιδείας και η έννοια του λογοτεχνικού αντικειμένου διευρύνεται. Η Ιστορία της λογοτεχνίας στη διεύρυνσή της συναντά την Ιστορία της παιδείας και την Ιστορία του πολιτισμού. Οι προκλήσεις όμως είναι πολύ μεγάλες και ο ιστορικός του βιβλίου, στο διευρυμένο του αντικείμενο, πρέπει να συναντήσει τον ιστορικό της κοινωνίας, των συλλογικών νοοτροπιών, συμπεριφορών και συνειδήσεων, των αναπαραστάσεων και των ευαισθησιών, χωρίς να παραβλέπει την αφετηρία του, την Ιστορία των ιδεών και των ιδεολογιών.

Από τη μεριά της αναζήτησης των πηγών για τη διευρυμένη νέα Ιστορία του βιβλίου, βρισκόμαστε μπροστά σε ένα προνομιούχο αντικείμενο, που κανονικά, αλλά όχι πάντα, καταγράφεται κατά την παραγωγή του από τις υπηρεσίες λογοκρισίας, από τις οποίες οι τυπογράφοι πρέπει να πάρουν την άδεια έκδοσης, δηλώνοντας τον αριθμό των αντιτύπων που θα τυπώσουν και την τιμή πώλησης, ως μέλη ελεγχόμενης συντεχνίας, και να καταθέσουν αντίτυπα στις κρατικές βιβλιοθήκες. Ατελέστερες, αλλά πάντοτε ενδιαφέρουσες, είναι οι σειριακές και άλλες πληροφορίες που περιέχουν οι βιβλιοκατάλογοι των τυπογράφων και των εκδοτών. Από δύο, λοιπόν, δρόμους μπορούν να αποκατασταθούν οι σειρές παραγωγής των βιβλίων, που είναι οι μεγαλύτερες σειρές και με τα λιγότερα κενά στον χρόνο και εξασφαλίζουν την παρακολούθηση της εξέλιξης των μεγεθών της παραγωγής, τουλάχιστον στη μεγάλη διάρκεια. Πρόκειται για σειρές που μπορούν να δεχτούν τον πυκνότερο υπομνηματισμό, αφού τα βιβλία είναι και μάρτυρες της εποχής τους, με εσωτερικά και εξωτερικά στοιχεία που εξασφαλίζουν οι μαρτυρίες των συγγραφέων τους, των τυπογράφων, των βιβλιοπωλών και των αναγνωστών αλλά και των δημόσιων σχολιαστών τους στον Τύπο.

Η ανανέωση των τεχνικών κλάδων, της βιβλιογραφίας και της εξειδικευμένης καταγραφής των αντιτύπων των βιβλιοθηκών, που φτάνει μέχρι την απογραφή κάθε ίχνους ανάγνωσής τους, γίνεται αντικείμενο της υλικής βιβλιογραφίας (*bibliographie matérielle*) που καταγράφει και επεξεργάζεται κάθε λεπτομέρεια στο σώμα του βιβλίου,³ μεταφέροντας και επεκτείνοντας από τον χώρο του χειρόγραφου βιβλίου τις μεθόδους και την εμπειρία των ακμαίων κλάδων της παλαιογραφίας και της κω-

να του Διαφωτισμού (1749-1821)», *Ο Ερασιστής* 12 (1975), σ. 101 [= *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, εκδοτική φροντίδα Άννα Ματθαίου – Στρατής Μπουρνάζος – Πόπη Πολέμη, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2005, σ. 123].

3. Roger Chartier και Daniel Roche, *ό.π.*, σ. 166.

δικολογίας. Έτσι δημιουργήθηκαν υποσειρές στοιχείων με ισχυρές πληροφοριοδοτικές ικανότητες, χάρη και στην ανάπτυξη της Ιστορίας της τυπογραφίας και των τεχνικών της.

Το σχήμα του βιβλίου, το εξώφυλλο, ο τίτλος, η εικονογράφηση, έγιναν αντικείμενο της βιβλιολογίας, που ανέδειξε τις δυναμικές παραμέτρους τους στη διάδοση του βιβλίου, την πώληση και την υποδοχή του από το αναγνωστικό κοινό.⁴ Το αξίωμα ότι το βιβλίο είναι φορέας γνώσης και κύρους, έγινε γενικά αποδεκτό, αλλά χρειάστηκε να αναδειχθούν και να κατανοηθούν επιμέρους πάγιες χρήσεις του, στη λατρεία ως λειτουργικού βιβλίου, στην εκπαίδευση ως σχολικού εγχειριδίου, στην υπηρεσία της ξεφάντωσης των λαϊκών στρωμάτων ως λαϊκού λογοτεχνικού βιβλίου, ημερολογίου ή οικογενειακού και λαϊκού περιοδικού, του οποίου η ανάγνωση ενώπιον ακροατηρίου το αναδεικνύει παράλληλο μηχανισμό με εκείνον της προφορικής παράδοσης για τη μετάδοση στοιχείων πολιτισμού, συνήθως αλλότριου, στα αγροτικά και τα λαϊκά στρώματα. Από άλλη άποψη οι κατηγορίες αυτές των τυποποιημένων βιβλίων, με την εξασφαλισμένη πελατεία, αναδείχτηκαν πάγια στηρίγματα για τις εκδοτικές επιχειρήσεις, που τους επέτρεψαν, έστω και σπάνια, να χρηματοδοτήσουν άλλες εκδόσεις, ακόμη και νεωτερικών, κάποτε και επιστημονικών βιβλίων, με λιγότερο ή περισσότερο αβέβαιη την εμπορική τους τύχη, όταν δεν συνεισέφεραν στο κόστος της έκδοσης οι συγγραφείς, οι χορηγοί ή οι συνδρομητές.

Απαριθμώντας τις προϋποθέσεις για την Ιστορία του βιβλίου θα σημειώναμε: αν η βιβλιογραφία εξασφαλίζει την ποσοτική μέτρηση της βιβλιοπαραγωγής και τις ποιοτικές πληροφορίες για κάθε βιβλίο, πρώτα για το περιεχόμενο και την αξία του, με τους κανόνες της επιστήμης, στην αρμοδιότητα της οποίας καθένα ανήκει, και δεύτερα για το βιβλίο-αντικείμενο με τη βοήθεια της Ιστορίας του χαρτιού, της τυπογραφίας και της βιβλιοδεσίας, ο αριθμός του τραβήγματος μας εξασφαλίζει την ποσότητα των διαθέσιμων αντιτύπων που ο τυπογράφος ή ο εκδότης θεώρησε ότι αντιστοιχούσαν στις πιθανές κοινωνικές ζητήσεις κάθε βιβλίου και την προσδοκία του ότι θα μπορέσει να τα πουλήσει μέσω των εμπορικών δικτύων στο αγοραστικό και αναγνωστικό κοινό. Οι εκτιμήσεις αυτές αντανακλούν το μέγεθος της υπολογιζόμενης αποδοχής κάθε βιβλίου και διαχρονικά εκτιμώμενες μας δείχνουν τις στασιμότητες και σταθερότητες, τις ανανεώσεις και κάποτε τις ανατροπές στις ανάγκες και τις προτιμήσεις του αγοραστικού και αναγνωστικού κοινού.

4. Στο ίδιο, σ. 179, 182-184.

Εκτός από τα εμπορικά δίκτυα, υπήρξε από το 1749 και η περισσότερο εγγυημένη οδός των συνδρομητών, που προϋπέθετε την εκτύπωση αγγελίας και την οργάνωση δικτύου ανταποκριτών για τη συλλογή των συνδρομών και των καταλόγων τους, οι οποίοι μας εξασφαλίζουν τη βεβαιότητα για τον αριθμό των αγοραστών στους οποίους έφτασαν τα βιβλία, με στοιχεία γεωγραφικού και κοινωνικού προσδιορισμού τους.

Για τους άλλους –πόσους και πού– οι οποίοι προμηθεύτηκαν τα βιβλία από τα εμπορικά δίκτυα, μας βοηθούν, όταν εντοπίζονται, τα αρχεικά στοιχεία των εμπορικών παραγγελιών, αποστολών και πωλήσεων.

Ένα ή περισσότερα βήματα πιο πέρα, για τον εντοπισμό του αναγνωστικού κοινού αλλά και των αναγνώσεων, είναι η περιγραφή κάθε σωζόμενου αντιτύπου, κάθε βιβλιοθήκης, που κάποτε μαρτυρά τους διαδοχικούς του κτήτορες και με τα μαργινάλιά του, τις διάφορες σημειώσεις στα περιθώρια και στα λευκά σημεία του, που φωτίζουν τις αναγνώσεις των χρηστών του.

Οι εξωτερικές μαρτυρίες για την κατοχή βιβλίων είναι πολλές και για αναγνώσεις βιβλίων ιδιόκτητων ή ξένων αρκετές. Κυριαρχούν οι κατάλογοι των ιδιωτικών βιβλιοθηκών και τα σημειωματάρια αναγνώσεων, από την «Ανθολογία» του Αδαμαντίου Κοραή ως το πολύτομο «Κοινάριον» του Θεοφίλου Καμπανίας.⁵

Το επίπεδο των σπουδών για το ελληνικό βιβλίο στην αρχή της δεκαετίας του 1970 ήταν υψηλό και ανερχόμενο. Βασιζόταν στα αποτελέσματα μιας μεγάλης απογραφικής προσπάθειας που ξεκίνησε στην Αθήνα στα μέσα του 19ου αιώνα και με αλλεπάλληλες, ατομικές και συλλογικές συμβολές, οδήγησε στο corpus της ελληνικής εθνικής βιβλιογραφίας από τον 15ο ως τον 19ο αιώνα. Το μοναδικό αυτό προνόμιο της ελληνικής παιδείας οφείλεται κυρίως στον Émile Legrand (1841-1903) και την ενδεκάτομη *Bibliographie Hellénique* (15ος αι. – 1790), που ολοκλήρωσε, όσο μπόρεσε, ο διάδοχός του Hubert Pernot (1870-1946), όπως μαρτυρούν και τα κατάλοιπά του στο Νεοελληνικό Ινστιτούτο της Σορβόν-

5. Κ. Θ. Δημαράς, «Τα νεανικά χρόνια του Κοραή: Η “Ανθολογία” του», *Αφιέρωμα εις Κ. Ι. Αμαντον*, Αθήνα 1940, σ. 1-56 [=Ιστορικά φροντίσματα, Β', Αδαμαντίου Κοραή, εκδοτική φροντίδα Πόπη Πολέμη, Αθήνα, Πορεία, 1996, σ. 10-38, 199-213]. Δημήτριος Σ. Γκίνης, «Το “κοινάριον” του Καμπανίας Θεοφίλου», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 32 (1957), σ. 247-251. Ο ίδιος, «Η Βιβλιοθήκη του Θεοφίλου Καμπανίας. (Ο πνευματικός κόσμος ενός φιλελεύθερου Δεσπότη)», *Ο Ερασιστής* 1 (1963), σ. 33-40.

νης.⁶ Αυτό το γιγάντιο έργο, δώρο και προνόμιο στην ελληνική παιδεία, έγινε και πρόβλημά της διαχρονικό, πρώτα γιατί την ξεπερνούσε, και έτσι εκείνη άργησε να το δεξιωθεί και να το χρησιμοποιήσει, αλλά και γιατί χρειάστηκε και θα χρειάζεται ερασιτεχνικές και επαγγελματικές δυνάμεις να το επεκτείνουν στον χρόνο, να το συμπληρώνουν και να το διορθώνουν και κυρίως να επινοούν μεθόδους και τρόπους αξιοποίησης του μοναδικού εργαλείου στις έρευνές τους, καθώς οι ξένοι δεν διαθέτουν τέτοια βιβλιογραφικά έργα, εξ αιτίας κυρίως του μεγάλου μεγέθους της παιδείας τους, και επομένως δεν παράγουν θεωρία και δεν αναδεικνύουν αντίστοιχα παραδείγματα.

Λίγες αναφορές νομίζω ότι θα αρκούν για τη σκιαγραφία των προσπαθειών για την επέκταση και συμπλήρωση της Ελληνικής Βιβλιογραφίας. Το 1934 η Ακαδημία Αθηνών με εισήγηση του Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου (1874-1960)⁷ προκηρύσσει διαγωνισμό για τη σύνταξη της *Ελληνικής Βιβλιογραφίας 1800-1863*, που κατέληξε στο γνωστό τρίτομο έργο των Δημητρίου Σ. Γκίνη (1890-1978)⁸ και Βαλερίου Γ. Μέζα (1904-1937),⁹ έκδοση της Ακαδημίας Αθηνών, 1939, 1941, 1957.¹⁰ Δύο

6. Φίλιππος Ηλιού, *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία. Α. Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του Ε. Legrand και του Η. Pernot (1515-1799)*, Αθήνα, Διογένους, 1973, σ. 9-23. [=Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου, σ. 3-15]. Γιάννης Παπακώστας, *Ο Émile Legrand και η Ελληνική Βιβλιογραφία. Αρχαϊκή Μελέτη*, Αθήνα, Ίδρυμα Ουράνη, 2011, 701 σ.+7 χ.αρ. Για το χρονικό της κατάρτισης Ελληνικής Βιβλιογραφίας, βλ. Λουκία Δρούλια, *Ιστορία του Ελληνικού Βιβλίου. Προσεγγίσεις και σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας. Βιβλιογραφία των ελληνικών εργασιών (1965-2000)*, Αθήνα, Κότινος, 2001, σ. 14-16. Βλ. και την υποσ. 17.

7. Βαγγέλης Δ. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, αρ. 42, 2006, σ. 327-336, 350-356.

8. *Ο Ερασιστής* 8 (1970), τόμος Δ. Σ. Γκίνη, σ. ζ'-ι', Προλογική επιστολή Κ. Θ. Δημαρά, σ. ια'-ιε', Αναγραφή δημοσιευμάτων Δ. Σ. Γκίνη. Κ. Θ. Δημαράς, «Δ. Σ. Γκίνης», εφημ. *Το Βήμα*, 29.9.1978. Ο ίδιος, «Δημήτριος Σ. Γκίνης», *Ο Ερασιστής* 15 (1978-1979), σ. 330-335. Ν. Γ. Μαυρής, «Δημήτριος Σ. Γκίνης», *Νέα Εστία*, τ. 52, τχ. 1230, 1.10.1978, σ. 1299-1300. Ν. Β. Τωμαδάκης - Σ. Τρωιάνος, «Εις μνήμην Δημητρίου Γκίνη (+11.9.1978)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 43 (1977-1978), σ. 384-394.

9. Δημήτριος Σ. Γκίνης, «Πρόλογος», *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863* υπό Δημητρίου Σ. Γκίνη και Βαλερίου Γ. Μέζα (+1937), τ. Α', Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1939, σ. XVI-XVII. [Νικόλαος Α. Σφενδόνης], «Βαλέριος Μέζας», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 14 (1938), σ. 63-64.

10. *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Αναγραφή των κατά την χρονικήν*

μαθητές του Άμαντου, συνδεμένοι με τη γαλλική παιδεία, ο Μανούσος Ι. Μανούσακας (1914-2003) και ο Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς (1904-1992), θα στηρίζουν αποτελεσματικά τη συμπλήρωση της Ελληνικής Βιβλιογραφίας και από τις δύο διευθυντικές θέσεις των ερευνητικών φορέων που καθέννας τους υπηρέτησε. Ο Μανούσακας από τη θέση του διευθυντή του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών (1951-1961) θα προγραμματίσει την έκδοση της Ελληνικής Βιβλιογραφίας της περιόδου 1791-1799,¹¹ αναπληρώνοντας τον χαμένο δωδέκατο τόμο της *Bibliographie Hellénique* που κατάστρεψαν οι Γερμανοί κατά την εισβολή τους το 1940 στο σπίτι του Pernot στο Παρίσι,¹² αλλά και συμπληρώσεις σε

ταύτην περίοδον όπου δήποτε ελληνιστί εκδοθέντων βιβλίων και εντύπων εν γένει μετά πίνακος των εφημερίδων και περιοδικών της περιόδου ταύτης, υπό Δημητρίου Σ. Γκίνη και Βαλερίου Γ. Μέξα (+1937). Βραβευθείσα υπό της Ακαδημίας Αθηνών, τ. Α' 1800-1839, αρ. 1-3250, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1939, xx+476σ., τ. Β' 1840-1855, αρ. 3251-6852, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1941, XII+500 σ., τ. Γ' 1856-1863, αρ. 6853-10419, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1957, IX+625 σ.

11. Μ. Ι. Μανούσακας, Λ. Ι. Βρανούσης, Βασ. Βλ. Σφυρόερας, «Επιστημονικά αποστολαί κατά το έτος 1960», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 10 (1960), σ. 203-234: «Έκθεσις Μ. Ι. Μανούσακα» [Ρώμη, Μιλάνο, Παρίσι, Βιέννη, Βενετία, Πάδοβα], σ. 203-217, «Έκθεσις Λ. Ι. Βρανούση» [Ρουμανία], σ. 218-227, «Έκθεσις Βασ. Βλ. Σφυρόερα» [Κυκλάδες], σ. 228-234. Λ. Ι. Βρανούσης, «Ερευνητική αποστολή εις Πάτμον», στο ίδιο, 14 (1964), σ. 312-313.

12. Ηλιού, *Προσθήκες... κατάλοιπα του Ε. Legrand και του Η. Pernot...*, ό.π., σ. 11-12 [=Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου, σ. 5]. «Το χειρόγραφο του τελευταίου τόμου της Ελληνικής Βιβλιογραφίας, που ήταν έτοιμο για εκτύπωση, δεν υπάρχει πια», γράφει ο Pernot στην Πιτσιλίδου στις 2.2.1945, και εκείνη, εκδίδοντας την επιστολή, σχολιάζει: *Το dossier με το χειρόγραφο του τρίτου και τελευταίου τόμου της Ελληνικής Βιβλιογραφίας του 18ου αιώνα, για χρόνια, το έβλεπα επάνω στο γραφείο του, στο αριστερό του χέρι [...] αλλά το χειρόγραφο της Βιβλιογραφίας παρέμενε εκεί για να του είναι κάθε στιγμή προσιτό· το άνοιγε κάθε φορά που εύρισκε κάτι καινούργιο να του προσφέρει. Ξεύρω συγκεκριμένα από τον καθηγητή και ακαδημαϊκόν κ. Δ. Α. Ζακυνθό ότι, μεταξύ του 1928 και του 1932 οπότε ήταν γραμματεός του Νεοελληνικού Ινστιτούτου Παρισίων και σε επαφή μεγάλη με τον Η. Pernot, δούλεψε και ο ίδιος στην Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1791-1800 επάνω στο δακτυλογραφημένο κείμενο του Η. Pernot. Ήθελε ο Δάσκαλος να καλύψη πλήρως αυτά τα τελευταία σημαντικότερα χρόνια του 18ου αιώνα. Θέμις Σιαπκαρά-Πιτσιλίδου, «Ο Hubert Pernot σε ένα του γράμμα», *Νέα Εστία* 113, τχ. 1341, 15.5.1983, σ. 662, 665-666. Κυκλοφόρησε και σε ανάτυπο με νέα σελιδοποίηση, Αθήνα 1983, 19 σ., με 4 εικόνες στις σ. 4, 5, 15. Οι σελίδες του περιοδικού, όπου παραπέμπω εδώ, αντιστοιχούν με τις σ. 8, 13-14 του ανατύπου.*

όλο το έργο του Legrand,¹³ με έρευνες στις ελληνικές και ξένες βιβλιοθήκες. Αποτελεσματικότερη στάθηκε η συμβολή του στην καθοδήγηση των ερευνητών του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας (διευθυντής 1966-1982) στην έρευνα της Ιστορίας του βιβλίου, με απογραφικά έργα και μελέτες στις ιταλικές βιβλιοθήκες και αρχεία, με σημαντικό αριθμό δημοσιεύσεων, ανάμεσά τους και οι πρώτες διδακτορικές διατριβές από το τέλος της δεκαετίας του 1960.¹⁴ Ο Δημαράς, εμπνευστής και διευθυντής

13. Μ. Ι. Μανούσακας, «Προσθήκαι και συμπληρώσεις εις την Ελληνικήν Βιβλιογραφίαν του Έ. Legrand (Συμβολή πρώτη)», *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου* 7 (1957), σ. 34-83. Βιβλιογραφούνται 27 έντυπα (1548-1774) από τη βιβλιοθήκη Γεωργίου Ι. Αρβανιτίδου (1876-1953), της οποίας το μεγαλύτερο μέρος χαρίστηκε στην Ακαδημία Αθηνών. Όπως σημειώνει, στη σ. 39, ο Μανούσακας το 1950 είχε συναντήσει στο Παρίσι τον π. Cyrille Korolevskij, ο οποίος του έδειξε χειρόγραφο του με έτοιμες για δημοσίευση 37 προσθήκες της περιόδου 1546-1752 και 48 της περιόδου 1791-1800. Αργότερα έγινε γνωστό ότι ο Korolevskij ανήκε στο μεγάλο δίκτυο συνεργατών της *Bibliographie Hellénique* και στα κατάλοιπα Legrand – Pernot βρέθηκε φάκελος με δακτυλογραφημένες 85 συνοπτικές υποδείξεις βιβλίων της περιόδου 1523-1790 (Ηλιού, *Προσθήκες... κατάλοιπα του Έ. Legrand και του Η. Pernot...*, σ. 16, 19-20, 23 [=Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου, σ. 8, 11-12, 15]). Ο Μανούσακας στην αποστολή του στη Ρώμη το 1960, που σημειώσαμε στην υποσ. 11, χρησιμοποιώντας το κατάστιχο-κατάλογο του Korolevskij εντόπισε μεγάλο αριθμό αβιβλιογράφητων εντύπων στη Βιβλιοθήκη του Βατικανού και αργότερα ως διευθυντής του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας τα περιέγραψε και τα φωτογράφησε μερικώς το 1967. Τα έντυπα αυτά βιβλιογραφήθηκαν από τον Ηλιού (21 έντυπα) και από άλλους ερευνητές από άλλες βιβλιοθήκες. Τη χρήση του φακέλου μου παραχώρησε ο Μ. Ι. Μανούσακας στη Βενετία το 1976 και δημοσίευσα τις τελευταίες αβιβλιογράφητες τέσσερις περιγραφές και την ταύτιση όλου του υλικού με τις δημοσιευμένες από άλλους περιγραφές: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία (1536-1799)», *Θησαυρίσματα* 14 (1977), σ. 127-156+πιν. Θ'-ΙΑ', αρ. 1, 4, 5, 11.

14. Ο Γεώργιος Σ. Πλουμίδης κατέγραψε τα ελληνικά βιβλία (15ος αι.-1863) στο Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, στις Βιβλιοθήκες της Πάδοβας και στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, εισφέροντας 158 προσθήκες και διορθώσεις στην Ελληνική Βιβλιογραφία: «Τα εν Παδούη ελληνικά βιβλία (Biblioteca Universitaria – Biblioteca Civica). Μετά προσθηκών εις τας Βιβλιογραφίας Έ. Legrand και Δ. Γκίνη – Β. Μέξα», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), σ. 204-248+πιν. ΙΕ'-ΙΖ'. «Τα παλαιά ελληνικά βιβλία της Βιβλιοθήκης του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας. Μετά προσθηκών εις τας Βιβλιογραφίας Έ. Legrand και Δ. Γκίνη – Β. Μέξα», *Θησαυρίσματα* 6 (1969), σ. 120-156+πιν. Θ'-Ι. «Τα παλαιά ελληνικά έντυπα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης Βενετίας», *Ο Ερασιστής* 9 (1971), σ. 221-273. Από τις μελέτες που δημοσίευσε, σημειώνονται: *Το βενετικόν τυπογραφείον του Δημητρίου και Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*. Διατριβή επί διδακτορία υποβληθείσα εις την Φιλοσοφικήν Σχολήν του Αριστοτε-

του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, από την αρχή της δεκαετίας του 1960 οργανώνει τη συμπληρωματική ευρετηρίαση¹⁵ της *Ελληνικής Βιβλιογραφίας 1800-1863* καθώς και τη δημοσίευση συμπληρώσεων και διορθώσεων της στο περιοδικό *Ο Ερασιστής* (1963-1980), η οποία θα συνεχιστεί στα *Τετράδια Εργασίας* του ΚΝΕ-ΕΙΕ (1982-1988), για να φτάσουν οι νέοι τίτλοι τους 5.500.¹⁶ Ως διευθυντής του Νεοελληνικού Ινστιτούτου της Σορβόννης από το 1970 θα ανοίξει στην έρευνα το για δεκαετίες κλειστό αρχείο Pernot, όπου και τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του Legrand και του Pernot, τα οποία αξιοποίησε ο Φίλιππος Ηλιού (1931-2004), δημοσιεύοντας, το 1973, 247 περιγραφές βιβλίων.¹⁷

λείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Αθήνα 1969, ις'+186 σ. και οι μελέτες που σημειώνονται στη *Βιβλιογραφία* της Λουκίας Δρούλια, που αναγράφεται εδώ στην υποσ. 6 και θα συντομογραφείται στο εξής: Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 233, 356, 234, 186, 235, καθώς και «Le tipografie greche di Venezia», *Il Veltro* 27, τχ. 3-4 (1983), σ. 455-467. «Πρόταση για την κατηγοριοποίηση της εικονογράφησης των λειτουργικών εκδόσεων Βενετίας», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 39 (2005), σ. 9-49. – Ο Αριστείδης Π. Στεργέλλης κατέγραψε «Χειρόγραφα σημειώματα στα βιβλία της Παλαιάς Βιβλιοθήκης της Ελληνικής Κοινότητας Βενετίας», *Θησαυρίσματα* 4 (1967), σ. 114-176 και δημοσίευσε τη διδακτορική διατριβή *Τα δημοσιεύματα των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας τον 17ο και 18ο αιώνα*, Αθήνα, Φ. Σ. Παρνασσός, 1970, Χ+267 σ. – Για τις μελέτες της Φανής Δ. Μαυροειδή (1944-1992) βλ. Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 153, 225, για της Ευτυχίας Δ. Λιάτα, βλ. αρ. 440, για του Τριαντάφυλλου Ε. Σκλαβενίτη, βλ. αρ. 146, 190 και εδώ τις υποσ. 13, 38 και «Προσθήκες στην *Ελληνική Βιβλιογραφία (1670-1861)*», *Ο Ερασιστής* 15 (1978-1979), σ. 115-130, για του Παναγιώτη Δ. Μιχαηλάρη βλ. Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 353, 51, για του Αντώνη Πάρδου βλ. αρ. 158.

15. Δ. Σ. Γκίνης, *Κατάλογος ελληνικών εφημερίδων και περιοδικών 1811-1863*, Αθήνα, ΚΝΕ-ΕΙΕ, 1967, η'+34 σ. Εμμ. Ι. Μοσχονάς, *Αλφαβητική αναγραφή των τίτλων της Βιβλιογραφίας Γκίνη-Μέξα (1800-1863)*, Αθήνα, ΚΝΕ-ΕΙΕ, 1968, ια'+276 σ. Δήμητρα Σκ. Πικραμένου – Ιωάννα Ζαμπάφτη, *Ελληνική Βιβλιογραφία Δ. Γκίνη – Β. Μέξα (1800-1863). Πίνακες εκδοτών και τόπων εκδόσεως*, Αθήνα, ΚΝΕ-ΕΙΕ, 1971, ζ'+104 σ.

16. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Απογραφές βιβλίου συνέχεια», *Τετράδια Εργασίας* ΚΝΕ-ΕΙΕ 10 (1988), σ. 7. Ακολουθεί (σ. 8-10) «Κατάλογος των αριθμημένων προσθηκών στην Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863 των Δ. Γκίνη και Β. Μέξα». Νεότερες δημοσιεύσεις του καταλόγου βλ. στις αρχές των τόμων, που σημειώνονται στην υποσ. 33.

17. «Πρόσφατα με τη δραστηριοποίηση του Νεοελληνικού Ινστιτούτου και την πιο σύμφωνη προς τον πραγματικό του προορισμό τροπή, που έδωσε στις εργασίες του ο καινούργιος διευθυντής του Κ. Θ. Δημαράς, το σύνολο της συλλογής τού Η.

Όλες αυτές οι απογραφικές προσπάθειες δεν οδήγησαν πάντοτε σε υψηλών απαιτήσεων επαγγελματικές βιβλιογραφίες, καθώς δεν υπήρχε αντίστοιχη εκπαίδευση και καθιερωμένη τεχνογνωσία, και οι Έλληνες καταγραφείς σπάνια ανέτρεξαν και πειθάρχησαν στα διεθνώς καθιερωμένα πρότυπα του κλάδου.¹⁸ Η ενθουσιώδης όμως στράτευση στην εθνική απογραφή οδήγησε και σε συνειδητοποιήσεις και διεργασίες που δημιούργησαν ετοιμότητες για βαθύτερες κατανοήσεις, που εκφράστηκαν στα πλούσια δημοσιεύματα της ανορθόδοξης βιβλιογραφίας, με συχνά άνισα ιστορικά, φιλολογικά και βιογραφικά στοιχεία και αναδημοσιεύσεις προλόγων, εισαγωγικών κειμένων και κρίσεων για τα βιβλία.¹⁹ Οι συμβολές αυτές ανήκαν συχνά σε άξιους ερασιτέχνες, με ακραίο παράδειγμα τον λόγιο παλαιοβιβλιόπωλη Γεώργιο Γ. Λαδά (1897-1978), ισόβιο συλλέκτη και μελετητή των ελληνικών βιβλίων, στον οποίο οφείλουμε τη δίτομη *Ελληνική Βιβλιογραφία 1791-1799* και τρεις ακόμα τόμους με προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία της περιόδου από τον 15ο ως τον 18ο αι. Οι τόμοι εκδόθηκαν από το 1964 ως το 1976²⁰ αναγράφοντας και το όνομα του Αθανασίου Δ. Χατζηδήμου (1910-1967), του οποίου η συγγραφική συμβολή περιορίζεται στον πρώτο τόμο για τον 18ο αιώνα, που εκδόθηκε το 1964, εξ αιτίας κυρίως του πρόωρου θανάτου του.²¹

Pernot, απρόσιτης, αν όχι αγνοούμενης, επί 25 χρόνια, ήρθε στην επιφάνεια και μπήκε, ανοιχτόκαρδα, στη διάθεση των ερευνητών». Ηλιού, *Προσθήκες... κατάλοιπα του É. Legrand και του H. Pernot...*, σ. 12-13. [=Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου, σ. 6]. Βλ. και τη διατριβή που εκπονήθηκε με τη διεύθυνσή του: Marianna Ditsa, *La contribution d'Émile Legrand aux études néohelléniques en France*, Μάρτιος 1974, δακτυλόγραφο, 4ο, 258 σ.

18. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Πραγματώσεις και αιτούμενα στην ιστορία του ελληνικού βιβλίου», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001, The Printed Greek Book 15th-19th century. Acts of the International Congress, Delphi, 16-20 May 2001*, επιμ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης – Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος, Αθήνα, Κότινος, 2004, σ. 40-41.

19. Λουκία Δρούλια, «Προσεγγίσεις και σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας», *Η ιστορία του ελληνικού βιβλίου...*, ό.π., σ. 9-37.

20. Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 44-48. Ας σημειωθεί εδώ και το πρώτο του δημοσίευμα: *Προσθήκαι και σημειώσεις εις τους εκδοθέντας τόμους της «Bibliographie Hellénique» του É. Legrand και των συνεχισάντων ταύτην L. Petit και H. Pernot. Σειρά πρώτη (1522-1790), Συλλέκτης Α', 1947-1951, Παράρτημα, σ. 1-24.*

21. Ιωάννα Πετροπούλου, «Ένα τρίπτυχο: Αθανάσιος Χατζηδήμος (1910-1967), Ντόρη Παπαστράτου (1923-1987), Φίλιππος Ηλιού (1931-2004)», *Τα Ιστορικά* 26, τχ. 48 (Ιούνιος 2008), σ. 125-138.

Αυτό το βιβλιογραφικό και τεκμηριωτικό απόθεμα για το βιβλίο και αρκετές μελέτες που είχαν δημοσιευτεί σε βιβλία και περιοδικά, αποτελούσαν το αφετηριακό κεφάλαιο για την Ιστορία του βιβλίου, της οποίας μπορούμε να μετράμε την αυτονομία ως νέου ιστοριογραφικού αντικειμένου από τις αρχές της δεκαετίας του 1970.

Οι σχετικές μελέτες του Κ. Θ. Δημαρά γεφυρώνουν τα πριν και τα μετά, παρόλο που συντάσσονται στο πλαίσιο των δικών του ερευνητικών προτεραιοτήτων. Από το 1948 στην *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* έγραφε: «Θα θέλαμε να ξέρουμε τι διάβαζε τότε ο ελληνισμός. Μερικοί αριθμοί είναι ενδεικτικοί [...]». Απαριθμούσε στη συνέχεια τους γνωστούς από τις πηγές αριθμούς τραβηγμάτων των βιβλίων από την αρχή του 18ου αιώνα ως την Επανάσταση του 1821 και επισήμαινε τη μεγάλη αύξηση των εκδόσεων.²² Τα ποσοτικά στοιχεία αναγορεύονται σε ασφαλέστερους δείκτες για να σταθμιστούν οι μεταβολές και να απαντηθούν τα ερωτήματα του ιστορικού της παιδείας. Το 1968 σε Συνέδριο στο Παρίσι παρουσιάζει την ανακοίνωσή του «Διαφωτισμός και νεοελληνική συνείδηση». Στο οπλοστάσιό του και ένας πίνακας με τα 1.500 βιβλία του 18ου αιώνα, χωρισμένα σε θρησκευτικά, γραμματικά και διάφορα, τα οποία παρακολουθούνται στην αριθμητική τους εξέλιξη κατά δεκαετίες, επιβεβαιώνοντας και στατιστικά αυτά που έλεγαν οι προσκομιζόμενες μαρτυρίες και οι δικές του επεξεργασίες.²³ Μια άλλη του μελέτη δημοσιευμένη το 1972 είναι αντάξια κατάθεση στην αφετηρία του νέου ιστοριογραφικού αντικειμένου. «Μαργινάλια σε ένα αντίτυπο του D'Holbach», δηλαδή του αποδοκιμασμένου από την εξουσία βιβλίου, που κυκλοφόρησε με το ψευδώνυμο Mirabaud, *Système de la Nature*, που αναγράφει τόπο έκδοσης Λονδίνο 1770, αλλά ο Δημαράς προσκομίζει στοιχεία υποστηρίζοντας ότι τυπώθηκε στην Ιταλία και η έκδοση

22. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τ. Α', Αθήνα, Ίκαρος, 1948, σ. 117, 236 και Αθήνα, Γνώση, 92000, σ. 155-156, 696-697.

23. C. Th. Dimaras, «L'apport de l'*Aufklärung* au développement de la conscience néo-hellénique», Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, *Les Lumières et la formation de la conscience nationale chez les peuples du Sud-Est Européen. Actes du Colloque international organisé par la Commission de l'AIESEE pour l'histoire des idées, sous les auspices et avec le concours financier de l'Unesco –Paris, 11-12 avril 1968–*, Βουκουρέστι 1970, σ. 53-72. Προδημοσίευση: *La Grèce au temps des Lumières*, Γενεύη, Droz, 1969, σ. 103-132. Μετάφραση: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1977, σ. 122 [σ. 121-144: «Διαφωτισμός και νεοελληνική συνείδηση»].

ήταν αβιβλιογράφητη από τους Γάλλους, οι οποίοι το 1970 γιόρτασαν τα 200 χρόνια από την έκδοση του βιβλίου. Αυτονόητο είναι ότι βρίσκει την ευκαιρία να σκιαγραφήσει την ελληνική τύχη του Μιραβώ, στηριγμένος στις σημειώσεις από τις έρευνές του, και στη συνέχεια να περάσει στο συγκεκριμένο αντίτυπο με τις σημειώσεις της δεκαετίας του 1880 του Σπυρίδωνος Κομποθέκρα, παλαιότερα εφημέριου στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων στη Βενετία και αργότερα μητροπολίτη Κεφαλονιάς (1874-1878). Η εξονυχιστική εξέταση των μαργιναλίων του Κομποθέκρα τον οδηγεί να σημειώσει: «Μας δείχνουν ωραία το κλίμα μέσα στο οποίο κινείται ένας μορφωμένος επτανήσιος ιεράρχης [...] μας βοηθούν να γνωρίσουμε ολίγο καλύτερα τον άνθρωπο, πράγμα πάντοτε χρήσιμο, όταν πρόκειται για θέματα παιδείας και για τους φορείς της, τον κόσμο των αναγνωσμάτων του και τις αντιδράσεις του σ' αυτόν.» Οι αρχικές του μεθοδολογικές προτάσεις απόκτησαν με την ερευνητική πραγμάτευση το παράδειγμά τους: «Το αντίτυπο είναι το όριο της βιβλιογραφίας [...]. Μέσα από το αντίτυπο, σαν μέσα από ένα πρίσμα, το έργο της βιβλιογραφίας ξαναπαίρνει τις πραγματικές του διαστάσεις, δείχνει τον τελικό της στόχο, τον χρήστη, το μέτρο "πάντων χρημάτων".»²⁴

Το βιβλίο που δίκαια λογίζεται η απαρχή της Ιστορίας του ελληνικού βιβλίου, είναι του Φίλιππου Η. Ηλιού, *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία. Α. Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του Έ. Legrand και του Η. Pernot (1515-1799)*, που κυκλοφόρησε το τέλος του 1973 με την εισαγωγή μηνολογημένη: Νοέμβριος 1972.²⁵ Το βιβλίο με τον προκλη-

24. Κ. Θ. Δημαράς, «Μαργινάλια σε ένα αντίτυπο του D'Holbach», *Βιβλιογραφικά, Περιοδικόν της Βιβλιογραφικής Εταιρείας της Ελλάδος* 1 (1972), σ. 3-16. Τα αποσπάσματα από τις σ. 9 και 3. Η έρευνα ξεκίνησε από το αντίτυπο της βιβλιοθήκης του, που αγόρασε το 1920, και ένα δεύτερο αντίτυπο που εντόπισε στη Βιβλιοθήκη – Αρχείο Τυπάλδων Ιακωβάτων στο Ληξούρι. Για μια άλλη του μελέτη για το δυτικό βιβλίο στον ελληνικό χώρο βλ. Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 111.

25. Η υποδοχή του βιβλίου ήταν ασυνήθιστα θερμή στους κύκλους των ειδικών. Ο Κώστας Λάμπας θυμάται τους ύμνους και τις αναφορές σε αυτό του Άλκη Αγγέλου στα μαθήματά του στους «Μορφωτικούς Κύκλους της ΧΕΝ», την περίοδο 1973-1974, όταν δίδασκε «Το λαϊκό ανάγνωσμα κατά την Τουρκοκρατία» (βλ. και Άλκη Αγγέλου, *Υπόμνημα*, Αθήνα 1973, σ. 11). Ο Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Ίκαρος, 6^η 1975, σ. 493, σημείωσε για το βιβλίο: *Το έργο αυτό είναι πολύ πιο σημαντικό από ό,τι αναγράφει ο τίτλος του. Αποτελεί μία βασική εισαγωγή για την μεθόδευση όλων των θεμάτων όσα μπορούν να εξετασθούν με αφηρησία την έκδοση του ελληνικού βιβλίου στα χρόνια της Τουρκοκρατίας· συνάμα όμως παρέχει και ένα πλήθος άγνωστα ή αθησαύριστα ως*

τικά παραδοσιακό του τίτλο, τις 367 σελίδες και τις 247 εξαντλητικές περιγραφές άγνωστων εκδόσεων, που είχαν αφετηρία τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα των Γάλλων πρωτεργατών της Ελληνικής Βιβλιογραφίας, ξεπερνούσε τα όρια της ανορθόδοξης βιβλιογραφίας που εισήγαγε ο Legrand, αναδημοσιεύοντας ολόκληρα ή αποσπάσματα από τα εισαγωγικά κείμενα των εκδόσεων που βιβλιογραφούνται, ακόμη και ολόκληρα τα μοναδικά φυλλάδια ή τους καταλόγους τυπογράφων και εκδοτών, πλήρως υπομνηματισμένους.²⁶

σήμερα σχετικά στοιχεία. Με τα δύο αυτά χαρακτηριστικά είναι ο απαραίτητος συμπαραστάτης για την έρευνα της παιδείας στην περίοδο την οποία εξετάζει. Για τον λόγο αυτόν το ενέταξα στις γραμματολογίες και όχι αποκλειστικά ανάμεσα στις βιβλιογραφίες, όπου κατευθύνει ο τίτλος του.

26. Η βιβλιογράφηση της έκδοσης του *Ανθολογίου*, Βενετία, Zanetti, 1578 (αρ. 134, σ. 58-60) του έδωσε την ευκαιρία για μια μικρή πραγματεία για το βιβλίο, τις σειρές και τις εκδόσεις του, 20 χρόνια μετά τη μελέτη του Korolevskij. Θα χρειαστεί να περάσουν 30 χρόνια για να έχουμε την επόμενη μελέτη: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ανθολόγια και “συνθετικές” εκδόσεις λειτουργικών βιβλίων (16ος-19ος αιώνας)», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας...*, ό.π., σ. 181-194. Η περιγραφή του *Μηρολογίου*, Βενετία, Θεοδοσίου, 1782 (αρ. 168, σ. 207-218) ήταν η ευκαιρία να καταθέσει πρωτότυπη μελέτη για το θέμα παρουσιάζοντας 14 σειρές *Ημερολογίων* από το 1755 ως την Επανάσταση του 1821: *Για ένα τμήμα του αναγνωστικού του κοινού οι πληροφορίες των Ημερολογίων αποτελούν ίσως το μόνο άνοιγμα προς τον έξω κόσμο, τη μόνη δυνατότητα για να ικανοποιηθούν απορίες και περιέργειες ανθρώπων που ζουν αμετακίνητοι σε μικρά κέντρα. Οι μικροί αυτοί τόμοι συνδυάζουν, έτσι, την εξυπηρέτηση πρακτικών αναγκών με τις λειτουργίες της φηγής και της αντισταθμιστικής εξισορρόπησης, που αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά του λαϊκού βιβλίου. Από την άποψη αυτή αποτελούν και καλούς δείκτες του επίπεδου και της διαμόρφωσης των συλλογικών νοοτροπιών* (σ. 210). Μεταφράσματα ή συνταγμένα με βάση ξένα πρότυπα, τα ελληνικά ημερολόγια μπορούν να μελετηθούν με τη βοήθεια της βιβλιογραφίας των προτύπων τους: R. Mandrou, *De la culture populaire aux 17e et 18e s. La bibliothèque Bleu de Troyes*, Παρίσι 1964. G. Bolème, *Les almanachs populaires aux XVIIe et XVIIIe s.*, Παρίσι 1969 (σ. 209). Για τα ημερολόγια θα επανέλθει και το 1999 παρουσιάζοντας το παλαιότερο γνωστό ημερολόγιο, Βενετία, Βόρτολης, 1758, προσκομίζοντας και σχολιάζοντας μαρτυρίες για τη χρήση τους (*Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, σ. 531-534). Η παρουσίαση του Καταλόγου των βιβλίων των τυπογράφων Σάρου – Βόρτολη του 1720 (αρ. 96, σ. 143-155) με τον λεπτομερή υπομνηματισμό του είναι πρότυπο αξιοποίησης τεκμηρίων αυτού του τύπου για την Ιστορία των τυπογραφικών επιχειρήσεων και της παραγωγής τους. Οι πλήρεις ανατυπώσεις των φυλλαδίων *Κατήχησις ελευθέρου ανθρώπου*, Βενετία, Γλυκός, 1797 (αρ. 211, σ. 257-265), *Ικετηρία του Γένους των Γραικών* (αρ. 235, σ. 290-300) και *Ουολ-*

Ο Ηλιού με τις αναλυτικές σημειώσεις, σε κάθε περιγραφή έκδοσης, θέλησε να αποκαταστήσει τις σειρές των επανεκδόσεων των παραδοσιακών βιβλίων, που «συγκροτούν μια πρωταρχική δομή της παραγωγής του ελληνικού βιβλίου, άμεσα συνδεδεμένη με τους μηχανισμούς αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας· από την άποψη αυτή η μελέτη του φαινομένου είναι πολλαπλά αναγκαία μέσα στην προοπτική μιας ολικής ιστορίας του ελληνικού βιβλίου».²⁷ Πίστευε ότι «Η Βιβλιογραφία δεν είναι σκοπός· είναι μέσο για να συλλάβουμε μέσα απ' αυτήν, στηριγμένοι και στα πορίσματά της, την ιστορία του βιβλίου στις πολλαπλές του εκφάνσεις».²⁸

Προγενέστερη, αλλά και παράλληλη με τη συμβολή του Ηλιού στη συμπλήρωση της Ελληνικής Βιβλιογραφίας, είναι η προσπάθειά του στη συγκρότηση, στην «κατασκευή» των πηγών-σειρών της Ιστορίας του ελληνικού βιβλίου: οι συνδρομητές των βιβλίων, τα τραβήγματα των εκδόσεων,²⁹ αλλά και τεχνικότερες υποσειρές στοιχείων: τόποι έκδοσης, τυ-

ταίριου επιστολή (αρ. 240, σ. 303-308) κάνουν τα έντυπα προσιτά, συνοψίζουν τις διαθέσιμες γνώσεις γι' αυτά και προτείνουν νέες προσεγγίσεις στα ουσιαστικά ερωτήματα που τα συνοδεύουν.

27. Ηλιού, *Προσθήκες... κατάλοιπα του É. Legrand και του H, Pernot...*, ό.π., σ. 24 [=Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου, σ. 16]. Ο συζητητικός, σχεδόν κουβεντιαστός, τρόπος παρουσίασης του καταλόγου των επανεκδόσεων των παραδοσιακών βιβλίων δίνει τη δυνατότητα κατανόησης της «τύχης» κάθε βιβλίου, παρόλο που τα κενά των γνώσεών μας μπορεί να είναι και παραμορφωτικά, παρά τη μεγάλη συγκομιδή άγνωστων εκδόσεων που περιγράφηκαν τις τελευταίες δεκαετίες. Οι αναλογίες παραδοσιακών – νεωτερικών βιβλίων δεν αλλάζουν σημαντικά, αλλά η αύξηση των εκδόσεων και των αντιτύπων που κυκλοφόρησαν, έστω και παραδοσιακών, μας καλεί σε προσαρμογή των εκτιμήσεών μας για την κυκλοφορία, την αγορά και την ανάγνωση των βιβλίων με τις αντίστοιχες συνέπειες στους δείκτες εγγραμματοσύνης των πληθυσμών και πρόσκλησης για την απόκτησή της.

28. Στο ίδιο, σ. 41 [=Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου, σ. 31]. Και στο βιβλίο που σχεδίασε για τη συγκέντρωση των βιβλιολογικών του μελετών, τις *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, επέγραψε το πρώτο μέρος: «Από την Ελληνική Βιβλιογραφία στην ιστορία του ελληνικού βιβλίου», συγκεντρώνοντας (*Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, σ. 1-108) με τις δέουσες προσαρμογές τα προλεγόμενα των *Προσθηκών του 1973* και της *Ελληνικής βιβλιογραφίας του 19ου αιώνα*, τ. Α', 1997, σημειώνοντας αυτοβιογραφικά και τη μεγάλη του συνεισφορά στη βιβλιογραφία με την υπενθύμιση ότι είχε πάντα τον νου στραμμένο στην Ιστορία του βιβλίου, όπως αποδεικνύουν και τα κείμενα αυτά, τα οποία είναι ό,τι καλύτερο έχουμε, ως σχέδιο και πράξη, για την Ιστορία του βιβλίου.

29. Στους συνδρομητές αναφέρονται επτά μελέτες του, που δημοσιεύτηκαν

πογραφεία-τυπογράφοι, ζωγράφοι-χαράκτες, εικονογραφικά θέματα. Οι υποσειρές αυτές προκύπτουν έμμεσα από το γενικό ευρετήριο, όπως και άλλες σειρές στοιχείων για τις ειδολογικές διαφοροποιήσεις των βιβλίων: λειτουργικά, θρησκευτικά, σχολικά, λαϊκά, ημερολόγια, μηνολόγια και καλαντάρια, επιστολάρια, χάρτες, συγχωροχάρτια, αγγελίες βιβλίων.³⁰

Τρεις παράγραφοι αντί για τα πολλά που θα μπορούσαν να γραφούν για τη βιβλιογραφία και τις σειρές των στοιχείων. Θεωρούσε «περίπου αυταπόδεικτη τη σημασία τους για μια ποσοτική ιστορία του βιβλίου, όπου η στατιστική της βιβλιοπαραγωγής θα έβρισκε τη συμπλήρωσή της στη μέτρηση του αριθμού των αντιτύπων που κυκλοφόρησαν [...] χρειάζεται να συμπληρωθούν με εφικτές ποσοτικές προσεγγίσεις που αφορούν την πραγματική κυκλοφορία των εντύπων, δηλαδή την υποδοχή τους από το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνονται. Και εκεί πάλι, οι ποσοτικές εκτιμήσεις, μόνες τους, δεν αρκούν: στον τομέα αυτό οι μετρήσεις χρειάζεται να συμπληρώνονται από πιο λεπτές διερευνήσεις που θα επιτρέπουν να διακριβωθεί η συμβολή της έντυπης δημιουργίας στη διαμόρφωση των συλλογικών συνειδήσεων, των συλλογικών νοοτροπιών αλλά και των νοητικών εργαλείων που η κάθε εποχή και η κάθε κοινωνική ομάδα είναι διατεθειμένες να αποδεχτούν, να αφομοιώσουν ή να απορρίψουν».³¹ Οι σειρές στοιχείων πίστευε ότι ήταν προϋποθέσεις

από το 1969 (ανακοίνωση του 1966) ως το 1999 και συγκροτούν το δεύτερο μέρος του βιβλίου του *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, σ. 109-318. Στα «τραβήγματα» αναφέρονται τέσσερις μελέτες του, που δημοσιεύτηκαν από το 1975 ως το 1991 και συγκροτούν το τρίτο μέρος του βιβλίου, σ. 319-499.

30. Σε όλα τα βιβλία του τα ευετήρια είναι υποδειγματικά, με παραπεμπτικά και διασταυρώσεις που προστατεύουν τον χρήστη στην προσπάθειά του να εντοπίζει όλες τις πληροφορίες, και τον προκαλούν στην ανάγνωση των συγκεντρωμένων στα λήμματα του ευρετηρίου πληροφοριών, που ανασυγκροτούν σειρές ή υποσειρές στοιχείων. Τα συγχωροχάρτια και τις αγγελίες προσέγγισε ο Ηλιού με πολύχρονες έρευνες, που κατέληξαν στα δημοσιεύματα: «Συγχωροχάρτια», *Τα Ιστορικά* 1, τχ. 1 (Σεπτέμβριος 1983), σ. 35-84, 2, τχ. 3 (Μάιος 1985), σ. 3-44, όπου βιβλιογραφούνται 57 συγχωροχάρτια (1653-1955). Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», *Διά του Γένους τον φωτισμόν. Αγγελίες προεπαναστατικών εντύπων (1734-1821) από τα κατάλοιπα του Φίλιππου Ηλιού*, επιμ. Πόπη Πολέμη με τη συνεργασία της Άννας Ματθαίου και της Ειρήνης Ριζάκη, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2008, [λε]+571 σ. Ανατυπώνονται και υπομνηματίζονται 337 αγγελίες.

31. «Σημειώσεις για τα «τραβήγματα» των ελληνικών βιβλίων τον 16ο αιώνα», *Ελληνικά* 28 (1975), σ. 102. [=Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου, σ. 321]. «Βιβλία και αριθμοί. Η μαρτυρία των τραβηγμάτων», *Τα Ιστορικά* 8, τχ. 14-15 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1991), σ. 157 [=Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου, σ. 401-402].

για την κοινωνική Ιστορία του βιβλίου, γι' αυτό και αφοσιώθηκε στη συμπλήρωση και την εκλέπτυνσή τους, και δημοσίευσε σημαντικές μελέτες με ενσωματωμένη τη θεωρία και την πράξη αξιοποίησής τους. Ειδικά η ισόβια ενασχόλησή του με τους συνδρομητές ξεκινάει από τα χρόνια των σπουδών του (1957-1964) και η σχετική μελέτη αποτελεί κορωνίδα τους, ως θέμα της διατριβής του για το δίπλωμα της *École Pratique des Hautes Études* (VIème section) με τη διεύθυνση του Robert Mandrou.³²

Στο μεγάλο του έργο *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα* (Α', 1801-1818 (1997), Β', 1819-1832 (2011))³³ αναδεικνύει, στον σχεδιασμό και στην εκτέλεση, τις ξεκάθαρες απόψεις του για το πώς κατασκευάζεται μια συνθετική πηγή της Ιστορίας του ελληνικού βιβλίου με μονάδα την πλήρη περιγραφή μιας έκδοσης και πώς οι πηγές-σειρές στοιχείων, συγκροτημένες ή υπό συγκρότηση, έστω και αν έχουν κενά και ασυνέχειες, επιμερίζονται και τα δεδομένα τους εντάσσονται στις μονάδες της συνθετικής πηγής, τις περιγραφές των εκδόσεων.

Έχω και παλαιότερα εκφράσει τους φόβους μου ότι η συνθετική πηγή, που ενσωματώνει τις σειρές των στοιχείων, υπονομεύει την εμβέλεια κάθε σειράς και περιορίζει τις δυνατότητές της ως διεισδυτικού εργαλείου για την κατανόηση επιμέρους πτυχών της Ιστορίας του βιβλίου. Από άλλη οπτική, η συνθετική πηγή μπορεί να θεωρηθεί και φόρος κληρονομιάς ή τιμής στη μεγάλη προσπάθεια των Γάλλων δημιουργών της Ελληνικής Βιβλιογραφίας αλλά και των Ελλήνων συνεχιστών τους, που έζησαν με το όνειρο της πλήρους και πολυδύναμης Ελληνικής Βιβλιογραφίας: αυτοσκοπός για τους απλοϊκότερους, προϋπόθεση για την Ιστορία του βιβλίου για τους κριτικότερους και ανεπαισθήτως, αλυσιτελής συνάρθρωση σειράς στοιχείων, εξ αιτίας του γιγαντισμού της.³⁴

32. Ph. Iliou, *La lecture en Grèce à l'époque des Lumières et de la Revolution (1749-1832). Étude des souscriptions aux éditions en langue grecque*, Παρίσι, E.P.H.E., 1964 (δακτυλογραφημένο).

33. *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία – Φυλλάδια*, τ. Α', 1801-1818, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι – Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1997, 2ο, πζ'+733 σ. Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού». Φίλιππου Ηλιού κατάλοιπα, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα, Βιβλία – Φυλλάδια*, τ. Β', 1819-1832, επιμ. Πόπη Πολέμη, επιστημονικοί συνεργάτες Αναστασία Μυλωνοπούλου, Ειρήνη Ριζάκη, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης, 2011, 2ο, ξ'+753 σ.+1 cd.

34. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Η κατασκευή των πηγών-σειρών της ιστορίας του βιβλίου και ο επιμερισμός τους χάριν της συνθετικής βιβλιογραφίας»,

Στις τέσσερις δεκαετίες που πέρασαν, η Ιστορία του βιβλίου υπηρετείται από κρίσιμη μάζα ερευνητών και δημοσιευμένων μελετών, με ενίσχυση των υποδομών και δημιουργία ερευνητικής παράδοσης, που εξασφάλισαν επαρκή αυτονομία του αντικείμενου έναντι της γραμματολογίας και προσπάθεια, με ενθαρρυντικά αποτελέσματα, ενσωμάτωσης στο νέο ιστοριογραφικό αντικείμενο της Ιστορίας της τυπογραφίας, των βιβλιοθηκών, της βιβλιοδεσίας και του Τύπου.³⁵ Οι δημοσιευμένες μελέτες

Τα Ιστορικά 21, τχ. 41 (Δεκέμβριος 2004), Αφιέρωμα στον Φίλιππο Ηλιού, σ. 289-294.

35. Για την τυπογραφία: Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 5, 8, 10, 11, 13-16, 196, 200-244, 257-276, 294-305, 332-335, 353. Βλ. και υποσ. 14 και 38. Σημειώνω και τα βιβλία των ξένων ερευνητών: Max Demeter Peyfuss, *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida*, Βιέννη – Κολωνία, Böhlau Verlag, 1989, ²1996, 256+2 σ. χ.αρ. Letterio Augliera, *Βιβλία, πολιτική θρησκεία στην Ανατολή τον 17ο αιώνα. Το τυπογραφείο του Νικηδόμου Μεταξά, πρώτου εκδότη ελληνικών κειμένων στην Ορθόδοξη Ανατολή*, μτφρ. Στάθης Μπίρταχας, Αθήνα, Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Κεφαλονιάς και Ιθάκης, 2006, 335 σ. Συνοδεύεται από το φωτοανατυπωμένο φυλλάδιο *Βιβλίων του Ορθού Λόγου*, Λονδίνο 1625. Το πρωτότυπο του βιβλίου στα ιταλικά, Venezia, Istituto Veneto, 1996. Ulrich Moennig, *Οι νεοελληνικές εκδόσεις της Typographia Orientalis του Johann Heinrich Callenberg (1746 έως 1749 ή 1751 περ.)*, Αθήνα, Ερμής, 1999, 119 σ. Σημαντικές για την Ιστορία της τυπογραφίας και των τυπογράφων είναι οι μελέτες που περιέχονται στον τόμο *Τυπογραφία και τυπογράφοι. Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του τυπογράφου Χρίστου Γ. Μανουσαρίδη*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα αρ. 18 του περιοδικού *Μνήμων*, Αθήνα 2013, 255 σ.: Γιάννης Κόκκωνας, «Τα τυπογραφικά στοιχεία των πρώτων Ελλήνων στοιχειοθετών (1486). Συμβολή στη μελέτη των απαρχών της ελληνικής τυπογραφίας», σ. 95-185. Χρήστος Λούκος, «Νέα τεκμήρια για την τυπογραφία και τους τυπογράφους της Ερμούπολης», σ. 187-218. Κώστας Λάμπας, «Η τυπογραφία στο Ηράκλειο της Κρήτης από τα τέλη του 19ου αιώνα ως τον Μεσοπόλεμο. Μια επισκόπηση», σ. 219-232. Αθηνά Ζηζιπούλου, «Έμμισθες σχέσεις στα τυπογραφεία της Αθήνας, 1950-1960», σ. 233-242. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ο Χρίστος Γ. Μανουσαρίδης (1936-2008) και η εκδοτική άνοιξη της Μεταπολίτευσης στο λυκόφως της μηχανικής στοιχειοθεσίας και της μεταλλοτυπίας», σ. 19-70. Σημειώνεται τέλος η έκδοση του περιοδικού *Ησφέν. Βήμα για την Τυπογραφία του Κλήμη Μαστορίδη*, τ. 1 (1998-1999) – 9 (2012) και του λευκώματος της Εταιρείας Ελληνικών Στοιχείων, *Ανθολόγιο Ελληνικής Τυπογραφίας. Συνοπτική ιστορία της τέχνης του έντυπου ελληνικού βιβλίου από τον 15ο έως τον 20ό αιώνα*, πρόλογος Δημήτρης Αρβανίτης, κείμενα-επιμέλεια Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2009, ις'+583 σ.

Για τις βιβλιοθήκες: Πλήθος είναι οι κατάλογοι των ελληνικών βιβλιοθηκών, απλούστεροι οι περισσότεροι, ευάριθμοι οι συνταγμένοι με επιστημονικές φιλοδο-

ταξινομούνται περισσότερο στις συνέχειες και λιγότερο στις ανανεώσεις της Ιστορίας του βιβλίου.

ξίες. Σημειώνω: Γιάννης Κόκκωνας, «Κατάλογος αρχετύπων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. Με ένταξη των αντιτύπων του Μουσείου Μπενάκη», *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ-ΕΙΕ* 5 (1983), σ. 1-88. Αλέξης Πολίτης (επιμ.), *Η Βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου-Αγαθόφρονος Νικολόπουλου στην Ανδρόιτσεινα*, Αθήνα, ΚΝΕ-ΕΙΕ, 1987, 727 σ. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος – διάκ. Χρυσόστομος Φλωρεντής (επιμ.), *Πατριακή Βιβλιοθήκη, Κατάλογος των εντύπων 15ος-19ος αι. Εισαγωγή, περιγραφή των εντύπων, παραρτήματα, ευρετήρια*, τ. Α'-Γ', Αθήνα, ΚΝΕ-ΕΙΕ, 1993, 1995, 1996. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη τον 19ο αιώνα. Η Βιβλιοθήκη του Γυμνασίου και του Ελληνικού Σχολείου Ναυπλίου (1833-1935)*, Αθήνα, Δημόσια Βιβλιοθήκη Ναυπλίου «Ο Παλαμήδης», 1995, 336 σ. Από τις μελέτες για βιβλιοθήκες σημειώνω: Κώστας Λάμπας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης και η βιβλιοθήκη του», *Μνήμων* 5 (1975), σ. 157-200. Λουκία Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός Κύριλλος από την Πάτρα και η βιβλιοθήκη του», *Ο Ερασιστής* 11 (1974), Αθήνα 1980, σ. 456-503. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Η Βιβλιοθήκη των εντύπων της Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αθω», *Μνήμων* 11 (1987), σ. 83-122. Αλέξης Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες μέσου τύπου, 18ος αιώνας», *Τετράδια εργασίας ΚΝΕ-ΕΙΕ* 9 (1987), σ. 131-224. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος. Ιστορικό σχέδιασμα», *Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Θησαυροί της Εθνικής Βιβλιοθήκης, Κατάλογος έκθεσης*, Εκδοτική Επιτροπή Βασιλίας Κρεμμυδάς, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, Κώστας Στάικος, Αθήνα 1999, σ. κα'-νγ'. Κώστας Λάμπας, «Συγκρότηση και εξέλιξη μιας σχολικής βιβλιοθήκης στη Θεσσαλία (18ος-19ος αιώνας)», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας...*, ό.π., σ. 449-482. Χριστίνα Ε. Παπακώστα, «Βιβλιοθήκες Ελλήνων στη Βενετία του 17ου αιώνα», *Φιλαναγνώστης. Studi in onore di Marino Zorzi*, επιμ. Chryssa Maltezu, Peter Schreiner και Margherita Losacco, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο, 2008, σ. 285-298+2 πιν. Χρήστος Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους (1660 περ.-1730) και η βιβλιοθήκη του», *Θησαυρίσματα* 39/40 (2009-2010), σ. 315-395. Σημαντική και με προοπτική είναι η μελέτη της Βάσως Σειρηνίδου, *Το εργαστήριο του λογίου. Αναγνώσεις, λόγια παραγωγή και επικοινωνία στην εποχή του Διαφωτισμού μέσα από την ιστορία της Βιβλιοθήκης του Δημητρίου Ν. Δάρβαρη (1757-1823). Παραρτήματα. Ι. Κατάλογος Βιβλιοθήκης Δ. Ν. Δάρβαρη. ΙΙ. Αναζητώντας τα ίχνη της Βιβλιοθήκης του Γεωργίου Ζαβίρα (1744-1804). ΙΙ.Α. Κατάλογος Βιβλιοθήκης Γεωργίου Ζαβίρα. ΙΙ.Β. Κατάλογος ελληνικών χειρογράφων και εντύπων της Βιβλιοθήκης του Ορθόδοξου Κέντρου «Άγιος Νικόλαος» *Keckskemet Ουγγαρίας*, Αθήνα, Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών, αρ. 132, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2013, 379 σ. Στο βιβλίο αυτό χρησιμοποιήθηκε και η δημοσιευόμενη εδώ μελέτη, από τη μηχανογραφημένη μορφή της (βλ. στο βιβλίο, σ. 18-19, υποσ. 20-21).*

Για τη βιβλιοδεσία: Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 306-331. Αξιοσημείωτη για τη συμβολή της στην ανάδειξη της βιβλιοδεσίας ως ιστορικού αντικειμένου είναι η

Από την άποψη των πολιτισμικών μεταφορών, που ενδιαφέρει πρωτίστως το Συνεδριό μας, η παρουσία της γαλλικής Ιστορίας του βιβλίου κυριαρχεί ως προς τη μεταφορά θεωρίας και παραδειγμάτων και στις συνέχειες και στις ανανεώσεις. Εδώ θα μπορούσαμε να θυμηθούμε τις μελέτες αυτών που πέρασαν στην αντίπερα όχθη, της Αικατερίνης Κουμαριανού (1916-2012) για τον Τύπο³⁶ και του Άλκη Αγγέλου (1917-2001) για το λαϊκό βιβλίο και τις αναγνώσεις.³⁷ Στο έργο των νεότερων μελετητών οι επιδράσεις ποικίλλουν σε συνδυασμό με τις χώρες των σπουδών τους, τους δασκάλους και τα επαγγελματικά τους περιβάλλοντα.³⁸ Ως προς τους ξένους μελετητές της Ιστορίας του ελληνικού βιβλίου

περιοδική έκδοση *Βιβλιαμφιάστης* τ. 1 (1999), τ. 2 (2004), τ. 3 (2008) της Ελληνικής Εταιρείας Βιβλιοδεσίας.

Για τον Τύπο: Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Ιωάννινα 1991, 333 σ. *Ο Ελληνικός Τύπος, 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 23-25 Μαΐου 2002*, επιμ. Λουκία Δρούλια, Αθήνα, ΙΝΕ-ΕΙΕ, 2005, 607 σ. *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974. Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*, επιμ. Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου, τ. Α΄-Δ΄, Αθήνα, ΙΝΕ-ΕΙΕ, 2008.

36. Η Αικατερίνη Κουμαριανού συγκέντρωσε τις μελέτες της για τον Τύπο, τον οποίο μελέτησε «ως συνάρτηση και έκφραση της πνευματικής κοινωνικής και οικονομικής ζωής του νεότερου ελληνισμού»: *Ιστορία του ελληνικού Τύπου, 18ος-19ος αι.*, επιμ. Αλέξης Μάλλιαρης, Αθήνα, Ερμής, 2010, 463 σ. Η βιογραφία και η αναγραφή δημοσιευμάτων της: *Δρόμοι κοινοί. Μελέτες για την κοινωνία και τον πολιτισμό αφιερωμένες στην Αικατερίνη Κουμαριανού*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα αρ. 15 του περιοδικού *Μνήμων*, Αθήνα 2009, σ. 9-38. Βλ. και Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 7, 176. Κάποιες από τις μελέτες και τα άρθρα της, που συγκεντρώθηκαν πρόσφατα σε τόμο, ο οποίος περιέχει και προλογικές αναφορές στη ζωή και το έργο της, αναφέρονται και σε θέματα Ιστορίας του βιβλίου: Αικατερίνη Κουμαριανού, *Άνθρωποι και ιδέες. Κείμενα για τον Διαφωτισμό και τον ελληνικό κόσμο (18ος-20ός αι.)*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2013, 397 σ.

37. Άλκη Αγγέλου, «Το λαϊκό ανάγνωσμα. Ποιο λαϊκό ανάγνωσμα;», Giulio Cesare Dalla Croce, *Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολδίνος*, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 7*-211*. Η βιογραφία και η αναγραφή των δημοσιευμάτων του: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, *Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας. Πρακτικά Γ΄ Επιστημονικής Συνάντησης, 3-6 Οκτωβρίου 2002*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004, σ. 11-43, 549-554. Βλ. και Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 108, 109, 122, 123-127.

38. Αλέξης Πολίτης: βλ. Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 188, 189, 236· βλ. και εδώ τα σχετικά με τις βιβλιοθήκες στην υποσ. 35 και «Αναζητώντας τις διαστρω-

η παραγωγή τους δεν έχει καταγραφεί συστηματικά και έτσι αδικείται το άθροισμα των συμβολών τους, αλλά και παρατηρούνται επιμέρους πα-

ματώσεις του αναγνωστικού κοινού. Η μαρτυρία του βιβλιοπώλη εκδότη Εμμ. Γεωργίου», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας...*, ό.π., σ. 529-560. – Γιώργος Κεχαγιόγλου: βλ. Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 135-141, 247, 342-344 και «Αβιβλιογράφητη πρώτη έκδοση του Γραμματοφόρου του Φραγκίσκου Σκούφου (1695)», *Μικροφιλολογικά* 9 (άνοιξη 2001), σ. 9-11. «Υπήρξαν ερχειρήματα για τη συγκρότηση ενός corpus νεοελληνικής πεζογραφίας στα έντυπα της Βενετίας (16ος-18ος αι.); Παρατηρήσεις και σκέψεις», *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες. Χειρόγραφα και εκδόσεις της όφιμης βυζαντινής και πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά Συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε στο Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα, 23-26 Μαΐου 2002, προς τιμήν των Hans Eideneier και Arnold van Gemert*, επιμ. D. Holton, T. Λεντάρη, U. Moennig, P. Vejleskov, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2005, σ. 349-364. – Τριαντάφυλλος Ε. Σικλαβενίτης: βλ. Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 87, 104, 191-194, 359· βλ. εδώ τις υποσ. 13, 14, 16, 18, 26, 34, 35, 55 και «Βιβλιολογία», *Μνήμων* 20 (1998), σ. 161-167. «Τα έντυπα επιστολάρια της Βενετίας (1757-1832)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 8 (2006), σ. 151-168. «Ο τυπογράφος του ελληνικού βιβλίου, Σμύρνη 1764», *Μνήμων* 29 (2008), σ. 297-304. – Κώστας Λάμπρας: βλ. εδώ την υποσ. 35 και «Η πατριαρχική τυπογραφία της Κωνσταντινούπολης και ο τεχνικός εξοπλισμός της στα 1820», *Ο Εραμιστής* 25 (2005), σ. 261-279. «Συμβολή στη μελέτη των πηγών των έντυπων επιστολαρίων του 18ου αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 9 (2008), σ. 61-118. – Ευαγγελία Μπαλτά: βλ. Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 53-56, 180, 181 και «Καραμανλίδικες και αρμενοτουρκικές εκδόσεις των “Sunday School Lessons”», *Τα Ιστορικά* 27, τχ. 53 (Δεκέμβριος 2010), σ. 379-402. – Πόπη Πολέμη: βλ. Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 71, 187· βλ. εδώ τις υποσ. 30, 33, 44. – Στέφανος Ε. Κακλαμάνης: βλ. Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 339-341, 438 και «Από το χειρόγραφο στο έντυπο: το παιχνίδι των γραφών. Τα ιδιαίτερα εκδοτικά προβλήματα κειμένων που έχουν παραδοθεί σε χειρόγραφο και έντυπη μορφή», *Θεωρία και πράξη των εκδόσεων της υστεροβυζαντινής αναγεννησιακής και μεταβυζαντινής δημόδους γραμματείας, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi IVa, Αμβούργο 28.-31.1.1999*, επιμ. Hans Eideneier – Ulrich Moennig – Νότης Τουφεξής, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2001, σ. 101-186. «Η ιδέα της “σειράς” στην έκδοση των νεοελληνικών λογοτεχνικών εντύπων του 16ου αιώνα», *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες...*, ό.π., σ. 293-348. – Γιάννης Κόκκωνας: βλ. Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, 39, 120, 248 και εδώ την υποσ. 35 καθώς και «Μέθοδοι και παραγγέλματα της σολταδικής διδασκαλίας (1634). Το παλαιότερο έντυπο στρατιωτικό εγχειρίδιο σε νεοελληνική γλώσσα», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας...*, ό.π., σ. 163-180. «Συγγραμμάτακι παιχνιδιάρικον. Ιστορία ενός φυλλαδίου του Παναγιωτάκη Κοδρικά», *Μνήμων* 26 (2004), σ. 9-62. «Ένας αυτόπτης μάρτυρας στην εκτύπωση της Πατρικής Διδασκαλίας και οι δύο εκδόσεις της το 1798», *Μνήμων* 29 (2008), σ. 65-91. «Τα Δειγματολόγια των ελληνικών

ραλείψεις στη χρήση τους από τους Έλληνες ερευνητές: Η βιβλιογράφηση τους αποτελεί ένα από τα ζητούμενα του αντικειμένου μας.

Από πλευράς των φορέων που στήριξαν ερευνητικά προγράμματα για την Ιστορία του βιβλίου, κοντά σε εκείνους που αναφέρθηκαν, θα πρόσθετα το Βιβλιογραφικό Εργαστήριο του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, με προσωπική αναφορά στον Μάνο Χαριτάτο (1944-2012), και τώρα το Βιβλιογραφικό Εργαστήριο «Φίλιππος Ηλιού» του Μουσείου Μπενάκη.³⁹

Θα αναφέρω, επίσης, τα δύο ειδικά Διεθνή Συνέδρια που οργανώθηκαν για το βιβλίο και εκδόθηκαν τα ογκώδη *Πρακτικά* τους. Το 1981 από το ΚΝΕ-ΕΙΕ οργανώθηκε το Α΄ Διεθνές Συμπόσιο, *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, με τους ξένους συνέδρους (Giles Barber, Robert Darnton, Elizabeth L. Eisenstein, Hans-Joachim Koppitz, Françoise Parent, Henri-Jean Martin) να παρουσιάζουν χαρακτηριστικά παραδείγματα Ιστορίας του βιβλίου στις χώρες τους, ενώ οι Έλληνες φιλοτιμήθηκαν να παρουσιάσουν ελληνικά παραδείγματα με τα οποία θα

τυπογραφείων της Βενετίας (1800, 1812). Συμβολή στην ιστορία των ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων», *Τεκμήριον* 8 (2008), σ. 9-68. – Μαρία Μαθιουδάκη: *Οι τιμοκατάλογοι των ελληνικών βιβλιοπωλείων. Μαρτυρίες για την ιστορία των ελληνικών αναγνωσμάτων στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 2001, Α4, 394 σ. – Χριστίνα Μπάνου: *Κόσμημα και εικονογραφία των τυπωμένων στην Ιταλία βιβλίων ελληνικής γλώσσας, 1476-1627*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, τ. Α΄-Β΄, Κέρκυρα 2002. – Αλεξάνδρα Σφοδινή: *Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά, 15ος-17ος αιώνας. Ιστορική προσέγγιση του ελληνικού μεταφραστικού φαινομένου*, Αθήνα, ΚΝΕ-ΕΙΕ, 2003, 247 σ. – Στέση Αθήνη: *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700-1830. Ο διάλογος με τις ελληνικές και τις ξένες παραδόσεις στη θεωρία και στην πράξη*, Αθήνα, ΙΝΕ-ΕΙΕ, 2010, XXIII+575 σ. «Η διαμόρφωση της σελίδας τίτλου του βιβλίου ως έκφραση αντίληψης για τη μετάφραση. Αφηγηματική πεζογραφία (18ος αιώνας – 1830)», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας...*, ό.π., σ. 363-378. – Ειρήνη Παπαδάκη: *Ο Μανόλης Γλυζούνης και η κυκλοφορία των ελληνικών βιβλίων στη Μεσόγειο (1540-1596)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 2005. – Γιώργος Τόλιας: «Η έντυπη ελληνική χαρτογραφία (1530-1820)», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας...*, ό.π., σ. 308-327. – Γρηγόρης Θ. Στάθης: «Η μουσική τυπογραφία της ψαλτικής τέχνης (1820-1900)», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας...*, ό.π., σ. 483-492. – Άννα Καρακατσούλη: *Στη χώρα των βιβλίων. Η εκδοτική ιστορία του Βιβλιοπωλείου της Εστίας, 1885-2010*, Πρόλογος Νάσου Βαγενά, Αθήνα 2011, 370 σ.

39. Πόπη Πολέμη, «Βιβλιολογικό Εργαστήριο «Φίλιππος Ηλιού»», *Τα Ιστορικά* 24, τχ. 46 (Ιούνιος 2007), σ. 207-210.

μπορούσαν να συνομιλήσουν οι ξένοι: διαφήμιση, βιβλιοπαρουσιάσεις στον Τύπο, λαϊκό βιβλίο και αναγνώσεις, βιβλίο και προφορική γνώση, δυτικό βιβλίο στον ελληνικό χώρο, ποσοτικές προσεγγίσεις και συλλογικές νοοτροπίες, δυσπιστία στο έντυπο βιβλίο. Το στρογγυλό τραπέζι είχε θέμα «Το βιβλίο τεκμήριο και μάρτυρας της εποχής του;».⁴⁰

Είκοσι χρόνια αργότερα, το 2001, οργανώθηκε στους Δελφούς, από τον Κωνσταντίνο Σπ. Στάικο και τον Τριαντάφυλλο Ε. Σκλαβενίτη, το Διεθνές Συνέδριο, «Το έντυπο ελληνικό βιβλίο, 15ος-19ος αιώνας», περισσότερο ελληνοκεντρικό, καθώς και οι 13 ξένοι, ανάμεσα στους 37 συνέδρους, μίλησαν για ελληνικού ενδιαφέροντος θέματα, μελετημένα στο πλαίσιο των αναζητήσεων της δικής τους παιδείας και των αναγκών της.⁴¹ Στο πλαίσιο του Συνεδρίου κυκλοφόρησε και το βιβλίο της Λουκίας Δρούλια, *Η ιστορία του ελληνικού βιβλίου. Προσεγγίσεις και σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας. Βιβλιογραφία των ελληνικών εργασιών (1965-2000)* με 462 αναγραφές, καταταγμένες σε 18 ενότητες. Αν συμπληρωνόταν σήμερα, μετά από 13 χρόνια, αυτή η σημαντική βιβλιογραφία, με την προσθήκη και των περί βιβλιοθηκών δημοσιευμάτων και των μελετών των ξένων ερευνητών, υπολογίζω ότι θα διπλασιάζονταν οι αναγραφές της.⁴²

Στον τομέα της Ελληνικής Βιβλιογραφίας και των Ευρετηρίων της ξεχωρίζουν η ανέκδοτη δακτυλόγραφη *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1897* του Νικολάου Γ. Μαυρή (1899-1978), που συντάχθηκε ύστερα από προκήρυξη της Ακαδημίας Αθηνών στην αρχή της δεκαετίας του 1970⁴³ και την οποία ευτυχώς αντικατέστησε η τετράτομη *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900*, το 2006, του Φίλιππου Ηλιού και της Πόπης Πολέμη.⁴⁴

40. Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών, *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες. Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών*, Αθήνα 1982, 425 σ. Η πρόταση-εισήγηση για την οργάνωση του Συμποσίου ήταν του Σπ. Ι. Ασδραχά. Βλ. και Λουκία Δρούλια, «Henri-Jean Martin (1924-2007): ένας μύστης της ιστορίας του βιβλίου», *Τα Ιστορικά* 26, τχ. 50 (Ιούνιος 2009), σ. 36-44.

41. *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001*, ό.π., 709 σ. Για την παρουσίαση των εργασιών του Συνεδρίου βλ. *Τα Ιστορικά* 18, τχ. 34 (Ιούνιος 2001), σ. 226-230 και για την παρουσίαση των *Πρακτικών* του βλ. *Μνήμων* 26 (2004), σ. 275-298.

42. Ο τίτλος του βιβλίου αναγράφηκε στην υποσ. 6.

43. «Νικόλαος Γ. Μαυρής, ιατρός», *Δωδεκανησιακόν Ημερολόγιον*, Π. Καστρώνη, Αλεξάνδρεια, τ. 5 (1928), σ. 93-94. Νικόλαος Α. Φορόπουλος, «Νικόλαος Γ. Μαυρής (1899-1978)», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 7 (1978), σ. 364-372.

44. Φίλιππος Ηλιού – Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900*,

Προηγήθηκε από το 1998 ως το 2002 η τρίτομη *Ιονική Βιβλιογραφία* (1508-1900) του Θωμά Ι. Παπαδόπουλου (1935-2014)⁴⁵ καθώς και του ίδιου το εξαιρετικής σημασίας ευρετήριο *Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις της Ελληνικής Βιβλιογραφίας (1466 ci. – 1800)* που εκδόθηκε το 1984 και συνοδεύτηκε από δεύτερο τόμο με εκατοντάδες νέες προσθήκες και διορθώσεις.⁴⁶ Τέλος, το 1986 κυκλοφόρησε το λαμπρό δίτομο βιβλίο της Ντόρης Παπαστράτου, *Χάρτινες εικόνες. Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά 1665-1899*, που έκανε γνωστό έναν άγνωστο κόσμο εντύπων.⁴⁷

Συνοπτική αναγραφή, τ. Α', 1864-1879, τ. Β', 1880-1890, τ. Γ', 1891-1900, Αθήνα 2006. Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900, Εισαγωγή, συντομογραφίες, ευρετήρια*, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού» – Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 2006, 419 σ. Βλ. και Πόπη Πολέμη, «Η Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα στο διαδίκτυο», *Τα Ιστορικά* 26, τχ. 48 (Ιούνιος 2008), σ. 209-211.

45. Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ιονική Βιβλιογραφία. Bibliographie Ionienne, 16ος-19ος αιώνας. Ανακατάταξη – προσθήκες – βιβλιοθήκες*, τ. Α', 1508-1850, νέα έκδοση επανξημένη, Αθήνα, Σύλλογος Φίλων Γενναδείου Βιβλιοθήκης, 1998· τ. Β', 1851-1880, Αθήνα 2000, τ. Γ', 1881-1900 και αχρονολόγητα – επιπροσθήκες – ευρετήρια, Αθήνα 2002. Οφειλόμενη είναι η αναφορά και στο σημαντικό έργο του Κ. Γ. Κασίνη, *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας, ΙΘ'-Κ' αι. Αυτοτελείς εκδόσεις*, τ. Α', 1801-1900, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2006, μ'+815 σ., τ. Β', 1901-1950, Αθήνα 2013, νβ'+595 σ.

46. Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*, τ. Α', *Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις*· τ. Β' (*Παράρτημα*), *Προσθήκαι – συμπληρώσεις – διορθώσεις*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1984, 1986. *Ελληνική Βιβλιογραφία (1544-1863) Προσθήκες – Συμπληρώσεις*, Αθήνα, Βιβλιογραφικό Εργαστήρι ΕΛΙΑ, 1992, 135 σ. *Βιβλιοθήκες Αγίου Όρους. Παλαιά ελληνικά έντυπα. Πρώτη προσπάθεια συγκροτήσεων συλλογικού καταλόγου*, Παράρτημα: [152] Αβιβλιογράφητες εκδόσεις [1523-1863], Αθήνα, Υπουργείο Εξωτερικών, 2000, [λδ']+671 σ. Αντί πολλών, που αξίζει να γραφούν στη μνήμη του, ας μου επιτραπεί να επαναλάβω όσα σημείωσα στα *Πρακτικά* του Διεθνούς Συνεδρίου, *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο, 15ος-19ος αι., ό.π.*, σ. 40, στο οποίο ο Θ. Ι. Παπαδόπουλος ήταν σύνεδρος με ανακρίνωσή: «Η Ελληνική Βιβλιογραφία από το 1466 ως το 1799, με μεγάλο βαθμό πληρότητας, είναι η μεγάλη υποδομή για την οποία οφείλουμε ευγνωμοσύνη στον Émile Legrand και στους συνεπιστές του Μανούσο Μανούσακα, Γεώργιο Λαδά και Αθανάσιο Χατζηδήςμο, Φίλιππο Ηλιού, Θωμά Παπαδόπουλο. Ο Θωμάς Παπαδόπουλος προίκισε την έρευνα και με μια πολυδύναμη αλφαβητική ανακατάταξη των τίτλων της Ελληνικής Βιβλιογραφίας 1466-1800, με πολλαπλά ευρετήρια και συνάρθρωση πληροφοριών, που έγινε οδηγός μας.»

47. Βλ. Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 289, πρβλ. και 281, 286, 287 καθώς και

Η αυτονομία της Ιστορίας του βιβλίου ως ιστοριογραφικού αντικειμένου υπηρετήθηκε και από τέσσερα σημαντικά έργα: του Γιώργου Βελουδή (1935-2014) για το τυπογραφείο Γλυκή 1670-1854 (1974, 1987),⁴⁸ του Κωνσταντίνου Σπ. Στάικου τη *Χάρτα για την εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων και τη συμβολή τους στην Αναγέννηση* (1989, 1998),⁴⁹ της Εντο [Ζένιου] Layton (1924-2005) για το ελληνικό βιβλίο στην Ιταλία τον 16ο αιώνα (1994)⁵⁰ και του Λέανδρου Ι. Βρανούση (1921-1993) τα προλεγόμενα στην *Εφημερίδα της Βιέννης, 1791-1797, και τη συγγραφική και εκδοτική παραγωγή των Ελλήνων* (1995).⁵¹

τις μελέτες των ξένων ερευνητών στον τόμο που βιβλιογραφείται στον αρ. 287. Για την Παπαστράτου βλ. επίσης εδώ την υποσ. 21 και Δημοσθένης Στρατηγόπουλος, *Έντυπες Ακολουθίες αγίων. Συλλογή Ντόρης Παπαστράτου, επιστημονική εποπτεία – εισαγωγή Κρίτων Χρυσοχοϊδης*, Αθήνα 2007, μή+399 σ. Η Χρύσα Α. Μαλτέζου παρουσίασε το 2000 τα Χαρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας (βλ. αρ. 284) και οργάνωσε επιστημονική συνάντηση: *Η τυπογραφία και η διακόσμηση του ελληνικού βιβλίου στη Βενετία μεταξύ 18ου και 19ου αιώνα. Πρακτικά Ημερίδας Εργασίας (Βενετία, 28 Οκτωβρίου 2000)*, επιμέλεια Χρύσα Α. Μαλτέζου, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο, 2001, 111 σ. Βλ. και Στέφανος Τσιόδουλος, «Σχόλια σε μια χάρτινη εικόνα του Βόρτολι», *Μνήμων* 27 (2005), σ. 245-250.

48. Βλ. Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 203, 205. Τα άλλα του δημοσιεύματα: αρ. 131, 132, 204, 430, 435.

49. Βλ. Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 17, 18. Τα άλλα του δημοσιεύματα: αρ. 238, 254, 255, 327, 365. Για τις Εκθέσεις Βιβλίου και τους καταλόγους τους βλ. εδώ υποσ. 55. Νεότερες μελέτες του: «Ο χαρακτήρας του ελληνικού βιβλίου (15ος-16ος αιώνας)», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας...*, ό.π., σ. 57-67. «Γεώργιος Βεντότης, ένας ουμανιστής τυπογράφος στα χρόνια του νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Πρακτικά, 1ο Συνέδριο Τυπογραφίας και Οπτικής Επικοινωνίας. Ιστορία, Θεωρία, Εκπαίδευση, Ιούνιος 2002*, συλλογή και έκδοση κειμένων Κλήμης Μαστορίδης, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2004, σ. 401-409. *Εκδοτικά τυπογραφικά σήματα βιβλίων του ελληνικού κόσμου (1494-1821)*, Αθήνα, Άτων, 2009, 4ο, XXI+221. *Ιστορία της Βιβλιοθήκης στον Δυτικό Πολιτισμό*, I, Από τον Μίνωα στην Κλεοπάτρα, Αθήνα 2002, II, Από τον Κικέρωνα στον Αδριανό, Αθήνα 2005, III, Από τον Μέγα Κωνσταντίνο έως τον Καρδινάλιο Βησσαρίωνα, Αθήνα 2006, IV, Από τον Κασσιόδωρο έως τον Furnival, Αθήνα 2010, V, Από τον Πετράρχη έως τον Μιχαήλ Άγγελο, Αθήνα, Κότινος, 2012.

50. Βλ. Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 9. Τα άλλα της δημοσιεύματα: αρ. 7, 222, 249, 346-349, 390. Από τις τελευταίες μελέτες της: «Andreas Kounadis and the Nicolini Da Sabbio», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας...*, ό.π., σ. 69-79. «The History of a sixteenth-century Greek revised», *The Historical Review*, Institute for Neohellenic Research NHRF, 1 (2004), σ. 35-50.

51. Λέανδρος Ι. Βρανούσης (ανασυγκρότηση της σειράς σε φωτοτυπική επανέκ-

Από την άποψη της διδασκαλίας, της εκλαίκευσης και της προβολής του βιβλίου, πρέπει να αναφερθούμε στην πανεπιστημιακή διδασκαλία. Ο Χρίστος Γ. Πατρινέλης (1929-2009), καθηγητής της Νεότερης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, δίδαξε το μάθημα «Το ελληνικό βιβλίο κατά την Τουρκοκρατία (1476-1820)» και κυκλοφόρησε τις περιλήψεις των μαθημάτων του πολυγραφημένες το 1981 και το 1989.⁵² Στις μέρες μας το μάθημα διδάσκεται στο Τμήμα Αρχαιολογίας και Βιβλιοθηκονομίας του Ιονίου Πανεπιστημίου από τον αναπληρωτή καθηγητή Βιβλιολογίας και Βιβλιογραφίας Γιάννη Κόκκωνα.⁵³

Με σκοπό την υψηλή εκλαίκευση κυκλοφόρησε το 1986 το λαμπρό βιβλίο των Αικατερίνης Κουμαριανού, Λουκίας Δρούλια και Ενρο Layton, *Το ελληνικό βιβλίο 1476-1830*, προσφέροντας εμπειριστατωμένη διαχρονική θεώρηση του ελληνικού βιβλίου με πλούσια και σπάνια αλλά και καλοτυπωμένη εικονογράφηση.⁵⁴

Δεκάδες εκθέσεις ελληνικού βιβλίου οργανώθηκαν από το 1975 ως τις μέρες μας στην Ελλάδα και το εξωτερικό, οι οποίες βοήθησαν στη γνωριμία του βιβλίου, ενώ οι κατάλογοι των εκθέσεων, συχνά μνημειακοί και τεκμηριωμένοι, έγιναν και ενδιάμεσα βοηθήματα για την έρευνα της Ιστορίας του βιβλίου.⁵⁵ Αντίστοιχα σχόλια θα μπορούσαν να σημειωθούν

δοση. Ερευνητική, συλλεκτική και εκδοτική φροντίδα, προλεγόμενα, σημειώσεις), *Εφημερίς. Η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που έχει διασωθεί, Βιέννη 1791-1797, Εκδότες: Οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου, [τόμος 5] Εφημερίς – έτος έβδομον 1797, Προλεγόμενα*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1995, 1069 σ. Για τα άλλα του δημοσιεύματα βλ. Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 1, 172, 337. Βλ. και την υποσ. 11.

52. Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 12. Άλλα του δημοσιεύματα: αρ. 253, 355. Βλ. και «Επικρίσεις για το κίνημα του Ρήγα και τις δραστηριότητες του Πούλιου Μάρκου Πούλιου (1798)», *Ελληνικά* 48 (1998), σ. 113-129. «Βιβλιογραφικά σημειώματα», *Ο Εραμιστής* 23 (2001), σ. 297-300. Βλ. και Ιωάννης Κ. Χασιώτης, «Χρίστος Πατρινέλης (1909-2009): Στοχαστικός και χαρίεις», *Εγνατία* 15 (2011), σ. 15-23, όπου και αναγραφή 84 δημοσιευμάτων του.

53. Βλ. τα δημοσιεύματά του εδώ στην υποσ. 38.

54. Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 7.

55. Οι εκθέσεις και οι κατάλογοί τους αναγράφονται: Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 85-107. Βλ. και *Five Centuries of Books and Manuscripts in Modern Greek. A Catalogue of an Exhibition at the Houghton Library, December 4, 1987 through February 17, 1988*, Ενρο Layton, The Harvard College Library, Cambridge, Massachusetts, 1990, 2ο, 94 σ. [στις 3-15 Introduction της Margaret Alexiou, May 1989]. *Τα κέντρα του ελληνικού βιβλίου (15ος-19ος αιώνας). Τυπογράφοι, εκδότες, σήματα και εμβλήματα*. Κατάλογος της Έκθεσης στο πλαίσιο του Διεθνούς Συνεδρίου «Το έντυπο ελληνικό βιβλίο (15ος-19ος αιώνας)», Δελφοί, Τετάρτη 16 –

για τα αφιερώματα στο βιβλίο κάποιων περιοδικών και εφημερίδων.⁵⁶

Αυτές οι ανθολογημένες και ενδεικτικές αναφορές στηρίζουν, νομίζω, την άποψη ότι η Ιστορία του βιβλίου, στηριγμένη σε μεγάλη προετοιμασία και υποδομή, μπόρεσε να αναδειχτεί και εν πολλοίς να αυτονομηθεί ως ιστοριογραφικό αντικείμενο με καταλύτη τη μεταφορά θεωρίας και παραδειγμάτων από τη γαλλική ιστοριογραφία, ισορροπώντας στις νέες επιστημονικές προσεγγίσεις των τελευταίων τεσσάρων δεκαετιών τις συνέχειες και τις ανανεώσεις, με την προοπτική οι δεύτερες να κερδίσουν σιγά-σιγά το παιχνίδι, έστω και αν οι αναζητήσεις προτύπων γίνονται όλο και λιγότερο στη γαλλική επιστήμη, και ειδικότερα στις επιδόσεις της στην Ιστορία του βιβλίου: οι παλαιές συναντήσεις ήταν τόσο γόνιμες που ακόμα ζωογονούν τη σκέψη μας.

Κυριακή 20 Μαΐου 2001, πρόλογος Τ. Ε. Σκλαβενίτης, επιμ. Κ. Σπ. Στάικος – Τ. Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα 2001, 8ο, 55 σ. *2001 έτος Σωκράτη. Ελληνικές Φιλοσοφικές Εκδόσεις τον πρώτο αιώνα της Τυπογραφίας*, Κατάλογος εκδόσεων Κ. Σπ. Στάικος, Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, 2001, 4ο, XLIX+181 σ. Greece Guest of Honour at the 53rd Frankfurt Book Fair 2001. *The Publishing Centres of the Greeks. From the Renaissance to the Neohellenic Enlightenment*, Catalogue of Exhibition Konstantinos Sp. Staikos – Triantaphyllos E. Sklavenitis, National Book Centre of Greece, Ministry of Culture, 4ο, XX+223 σ. Για την ανανέωση του τρόπου οργάνωσης των εκθέσεων βιβλίου από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και την κεντρική συμβολή του Κ. Σπ. Στάικου βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Προσφώνηση στα εγκαίνια της Έκθεσης *Τα Κέντρα του Ελληνικού Βιβλίου (15ος-19ος αιώνας): τυπογράφοι, εκδότες, σήματα και εμβλήματα*», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας...*, ό.π., σ. 44-46. Για το πρόγραμμα ίδρυσης Μουσείου Ελληνικής Τυπογραφίας από το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς τη δεκαετία του 2000 βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ιστορία της τεχνολογίας της ελληνικής τυπογραφίας: ένα ερευνητικό πρόγραμμα», *Πρακτικά. 1ο Παγκόσμιο Συνέδριο Τυπογραφίας...*, ό.π., σ. 187-192. Η έρευνα και οι μελέτες ολοκληρώθηκαν και συγκεντρώθηκαν σχεδόν όλα τα εκθέματα του Μουσείου.

56. Βλ. Δρούλια, *Βιβλιογραφία*, αρ. 113, 166, 167, 276, 277, 282, 330. Από τα αφιερώματα στο βιβλίο της εφημερίδας *Η Καθημερινή – Επτά ημέρες*, «Ελληνική τυπογραφία (7.4.1996)», «Η τέχνη της βιβλιοδεσίας» (8.2.1998) και «Η περιπέτεια του βιβλίου» (9.5.1999) ανασελιδοποιήθηκαν στον ενιαίο τόμο ΔΗ' της σειράς *Η Καθημερινή – Επτά ημέρες*, με τίτλο *Ελληνικό βιβλίο*, Αθήνα 2001, 4ο, 188 σ. Το περιοδικό *Νέο Επίπεδο* του Γιάννη Στεφανάκη παρουσίασε από τις σελίδες του πολλά θέματα της Ιστορίας της τυπογραφίας και του βιβλίου. Βλ. τα αφιερώματα στην τυπογραφία και το βιβλίο στα τχ. 15-16 (φθινόπωρο 1993) και 20-21 (άνοιξη 1995). Στην ίδια κατεύθυνση απέβλεπε και η ειδική έκδοση «Ελληνική Τυπογραφία» του περιοδικού *Marketing Week* (Ιούλιος 2000).

